

DALAN SHAPLLO

DISA TIPARE TË ROMANTIZMIT NË LETËRSINË SHQIPE TË RILINDJES KOMBËTARE

Në historinë e popullit shqiptar, periudha e Rilindjes kombëtare shënon një kthesë të rëndësishme. Kjo ishte koha e zgjimit kombëtar, e luftës së ashpër kundër pushtuesve. Ishte koha kur mendimtarët dhe letrarët tanë filluan të lozin një rol të rëndësishëm në formimin e ndërgjegjes kombëtare, në luftën kundër armiqve të huaj, për të larguar errësirën dhe paditurinë dhe për të përhapur kudo «dritën» dhe «mirësitë».

Karakteri patriotik i luftës që bënte populli shqiptar në atë kohë, çastet e kthesës historike, mpleksja e lëvizjes për çlirimin nga pushtuesit me përpjekjet demokratike për të mbrojtur njeriun dhe për ta nxjerrë atë nga errësira, përcaktuan edhe parimet estetike të letërsisë sonë të Rilindjes. Gërshetimi i ëndërrave, i pasioneve, i dëshirave të zjarra për çlirim kombëtar dhe të gjithanshëm në këtë kthesë të rëndësishme historike, ishte baza shpirtërore për lindjen e një letërsie ku zotëronte romantizmi.

Letërsia shqipe e kësaj periudhe ka një ton emocional të ngritur, ndjenjat estetike që e frymëzojnë atë janë të larta. Në shumë vepra vërehet prirja për ta zbukuruar jetën, në emër të një ideali të madh. Zemra e dëshiruar për liri, për të parë atdheun, për t'u kthyer nga mërgimi, e bën poetin të mos shohë të këqijat dhe kontrastet sociale të jetës. Në atdhe gjithshka është e mirë, gjithshka është e bukur. I tillë është patosi kryesor i romantizmit shqiptar të Rilindjes.

Në një shikim më të përgjithshëm, idealizimi i shoqërisë, zbukurimi i fenomeneve dhe i njeriut kanë gjetur shprehje qysh në kohët më të lashta, kur Aristoteli thoshte se poetët ndahen më dysh, në poetë që përshkruajnë jetën ashtu siç është dhe në të tjerë që e japin siç duhet të jetë. Ndonëse historikisht lindja e romantizmit si drejtim letrar lidhet me periudhën e borgjezisë, në kufirin e dy botëve, prapëseprapë në të gjitha kohët gjejmë tipare dhe prirje për idealizimin e jetës dhe shprehje të hoveve ëndërruese, sepse kjo ka qenë gjithmonë në natyrën e njeriut. Është e nevojshme, pra, të dallojmë romantizmin si metodë krijimi me elementët romantikë, të pranishëm në të gjitha kohët, sidomos në periudhat kalimtare të zhvillimit shoqëror.

Qëllimi ynë është të parashtrijmë disa konsiderata mbi thelbin e romantizmit shqiptar, mbi raportin e parimeve estetike të romantizmit, me parime të drejtimeve të tjera letrare dhe mbi disa tipare kryesore që e karakterizojnë atë.

E quajmë të nevojshme të themi se problemi i romantizmit shqiptar është trajtuar gjer tani nga pikëpamja historiko-letrare, por teorikisht, duke u nisur nga letërsia jonë, nga përvoja shqiptare, sapo ka filluar të trajtohet. Ky problem, me siguri, do të bëhet objekt i studimeve të ardhshme të shkencës letrare shqiptare.

Romantizmi shqiptar, si drejtim letrar, përfshin shek. XIX dhe fillimet e shek. XX. Baza kryesore që përcaktoi lindjen e tij është lufta e gjatë dhe e vështirë për çlirim, idealet kombëtare, dëshira e flaktë për përparim dhe qytetërim. Lufta kombëtare ka qenë e gërshtuar me luftën për progres, në thelb antifeudale, të përfaqësuesve të borgjezisë së re shqiptare, ende të paformuar e të pakristalizuar mirë, me ëndërra të mëdha, po që shpesh nuk shkëputeshin nga natyra iluministe dhe utopike, që mbështetnin shpresat kryesisht të «dritë e diturisë» dhe e kulturës dhe jo te forcat konkrete shoqërore që do të sillnin përparimin social.

Por idealet patriotike të intelektualëve shqiptarë shprehnin në atë kohë, pa dyshim, idealet dhe dëshirat më të zjarra të popullit shqiptar që ëndërronte dhe luftonte me armë në dorë për liri dhe për ditë më të mira. Prandaj veprat romantike të poetëve shqiptarë u përhapën aq shpejt në popull, vargjet kaluan gojë më gojë dhe ishin si një psherëtimë dhe thirrje e shpirtit të tij. Ato u jepnin njerëzve atëhere, e u japin edhe sot, kënaqësi të vërtetë estetike, sepse ndjenja e lirisë, e vëllazërimit të popujve, e ruajtjes së pavarësisë dhe e krenarisë kombëtare mbetet kurdoherë e gjallë, e pushuar.

Në prirjen më të përgjithshme të shprehjes së idealeve të njeriut, të etjes për liri, në format e saj artistike që lidhen me stilin e lartë poetik, me figura, të pajisura me një ngarkesë të madhe emocionale, romantizmi shqiptar lidhet me romantizmin si fenomen evropian dhe botëror.

Idealizimi i bukurive të jetës, të atdheut, doemos shpie edhe në periudhat e kaluara historike për të gjetur idealin, të cilin realiteti nuk e jepte dot. Periudha më e ndritur në historinë e gjeratëherëshme të Shqipërisë, shek. XV, kur Skënderbeu udhëhiqte shqiptarët në luftën kundër pushtuesve osmanë, ishte një nga temat kryesore të poetëve të Rilindjes. Ky kthim nga e kaluara, për të gjetur idealin e kohës, përbën një nga tiparet e romantizmit shqiptar, siç theksohet në tekstin e historisë së letërsisë shqipe.

Por, ndërsa romantizmi përparimtar evropian kishte në bazë më shpesh konfliktin e madh të individit me shoqërinë, ngrinte si ideal estetik njeriun e pakënaqur nga feudalizmi dhe borgjezia, që luftonte sinqerisht për parullat demokratike të revolucionit borgjez apo për një liri vetiake abstrakte (si në veprën e Shilerit, Bajronit, Shellit, Pushkinit etj.), romantizmi shqiptar nuk nisej nga konflikti me karakter të hapur social, po nga ndjenja kombëtare, nga urrejtja për pushtuesin, tradhëtarin dhe nga dashuria dhe romantizimi i çdo gjëje shqiptare. Kushtet historiko-shoqërore përcaktojnë edhe lindjen e zhvillimin e rrymave letrare. Në këto kushte, kur lufta e individit për lirinë e tij shoqërore nuk dilte tek ne në plan të parë, sepse detyra imediate ishte çlirimi kombëtar, nuk mund të flasim për një romantizëm në formën e vet «të kulluar» klasike dhe në të vërtetë gjejmë përzjerje rrymash të ndryshme letrare që lidhen me klasicizmin apo neoklasicizmin, me elementet sentimentale, apo me një letërsi didaktike dhe moralizuese, nën influencën e letërsisë orientale. Për mo-

mente të kësaj përzierje rrymash ka folur Dh. S. Shuteriqi në kumtesën «Mbi disa çështje të letërsisë shqipe të Rilindjes kombëtare» në Konferencën e parë të studimeve albanologjike.

Patosi i çlirimit kombëtar, mbrojtja e pavarësisë së popujve nuk është, natyrisht, nje tipar i huaj për romantikë të mëdhenj evropianë si për Hygonë apo për autorin e «Çajld Haroldit», Bajronin, i cili lavdëroi trimërinë e shqiptarëve në luftë me pushtuesit dhe shkoi të luftonte për të mbrojtur lirinë e Greqisë.

Por, nga kjo pikëpamje e patosit patriotik, letërsia shqipe e Rilindjes gjen shumë më tepër pika të përbashkëta me letërsinë e vendeve ballkanike, që ishin në të njëjtat kushte dhe luftonin për çlirimin e plotë nga pushtuesit. Ky realitet ka dhënë vepra plot pasione romantike që hedhin kushtimin për liri, vepra plot dridhma të brendshme shpirtërore që lidhen me idealin e lirisë kombëtare. Kështu, si në veprën e Naim Frashërit, ashtu edhe në vepra të Pallamasit, të Botevit, të Karaxhales, Njegoshit spikat fryma patriotike, dashuria për atdheun, thirrja për kryengritje.

Përmbajtja patriotike e veprave të Rilindjes shqiptare ka dhënë, në thelb, një art romantik, jo sepse ky art është ngritur drejtpërdrejt kundër klasicizmit, si metodë artistike e letërsive të periudhës së monarkisë absolute. Përkundrazi, ai ka edhe elementë të këtij, po sepse vetë jeta, vetë marrëdhënjet shpirtërore të njeriut shqiptar në botën e përparuar të asaj kohe, vetë karakteri popullor, antifeudal, antiaristokratik i luftës për çlirim, nuk mund të lejonin më lindjen e një rryme letrare të kapërcyer, nuk mund të sillnin, në përgjithësi, normat e ngurta, nënshtrimitin e ndjenjës para detyrës, rregullat stilistike të klasicizmit.

Dashuria për atdheun, në veprat romantike të Jeronim De Radës, Naim Frashërit, Mjedës, Çajupit etj. nuk është një qëndrim racional dhe i ftohët, por një kërkesë e brendshme, e thellë, pasion shoqëror dhe vetiak. Pikërisht për këtë arsye kjo ndjenjë shpërtheu në ngjyra të bukura poetike. Natyra është një komponent i pandarë i kësaj poezie; në atdhe çdo gjë është e veshur me dritën e së bukurës. «*Sa është e bukur faq' e dheut! S'të zë syri gjë të metë!*» thotë Naim Frashëri në poemën e tij «Bagëti e bujqësi». Atdheu në këtë vepër përfytyrohet vetëm në ngjyra të bukura. Njerëzit, natyra, bagëtia, gjithshka është në harmoni.

Në poemat romantike poeti është kudo i pranishëm, Naim Frashëri, si një lirik i madh, në poemën e tij që përmendëm, i përcjell dhe i evokon mendimet dhe ndjenjat, i shpie në çdo skaj të atdheut të largët e i kthen përsëri në ndërgjegje dhe kjo flet për thelbin romantik të poemës. Zemra e tij heq e vuan, drithërohet dhe ngazëllehët dhe ka gjithmonë shpresë për një të ardhme më të mirë. Shprehja e këtyre lëvizjeve shpirtërore, e botës së brendshme, e idealeve të mëdha që synojnë ta shpjen shoqërinë përpara, dëshmon për tipare të artit romantik dhe për lidhjen e ideve patriotike me pasionet e thella të njeriut.

Kështu, tipari kryesor dhe thelbi i letërsisë shqipe të Rilindjes kombëtare është karakteri patriotik i saj, i shprehur në ngjyra romantike.

Fryma patriotike ka qenë e përbashkët tek autorët tanë të Rilindjes dhe ideali estetik e bashkon krijimtarinë e tyre, në tërësi. Por duhen theksuar disa veçori të poetëve arbëreshë të Italisë, si

De Rada, Dara, Serembe etj., të cilët ishin më afër romantizmit evropian dhe pasqyruan edhe jetën e tyre në fshatrat arbëreshe. Përveç temës së çlirimit kombëtar, tek ndonjë poet lirik si Serembe gjejmë të shprehur edhe pakënaqësinë sociale, pasqyrimin e individit të vetmuar, hera-herës deziluzionin dhe trishtimin. Edhe notat e protestës kundër borgjezisë dalin të qarta tek ndonjë poet arbëresh si Stratigoi.

Burimi i parë letrar i letërsisë shqipe të periudhës së Rilindjes, pa injoruar rëndësinë e letërsisë perëndimore dhe orientale në pikëpamje të ndikimit mbi letërsinë tonë, është folklori popullor. Kjo gjë lidhet me faktin se atëhere sapo krijohej letërsia jonë artistike dhe mbështetja në gurrën e pasur të krijimit popullor që diçka mjaft e qartë dhe më e drejtpërdrejtë, se sa në periudhat e mëvonshme. Veç asaj, kjo veçori ka të bëjë edhe me natyrën popullore, demokratike të letërsisë, me faktin se ajo shprehte interesat dhe dëshirat e popullit. Shumë elementë romantikë, në thelb dhe në formë, gjente letërsia jonë te folklori. Kjo duket qartë sidomos në veprën e De Radës, të Darës, Çajupit etj.

Tema kryesore patriotike e letërsisë sonë të shek. XIX dhe e fillimit të shek. XX është e lidhur edhe me temën e dashurisë. Kjo dashuri jepet me ndjenjë të thellë, si një shqetësim i brendshëm i njeriut. Dhe ky është një tipar tjetër që flet për elementë romantikë dhe për mospajtimin me normat klasikegjante të ngurtësimit të ndjenjës së lirë. Dashuria e pasuron përmbajtjen e veprave me theks patriotik të poetëve arbëreshë dhe ndihmon për ta pasqyruar jetën në mënyrë më të harmonishme. Atdheu dhe dashuria, dy tema të mëdha, që nuk shkojnë ndesh me njëra-tjetrën. Në veprat e arbëreshëve si «Milosao» e De Radës, ndonëse sundon prirja patriotike, nostalgjia për atdheun dhe për kohën e Skënderbeut, dashuria jepet gjithashtu me ngjyra të forta e tronditëse dhe del si një kërkesë e brendshme. Figura e Milosaos nuk është skematike, as shprehje e ndonjë nocioni moral a e ndonjë kategorie etike. Ai është njeri i gjallë, me pasionet, dobësitë dhe veprimet e tij në jetë. Për ndjenjat patriotike dhe për pasionet e fuqishme të dashurisë është e njohur edhe poema «Kënga e sprasme e Balës» e poetit arbëresh Gavril Dara.

Është e vërtetë se skemat teorike nuk ndihmojnë për të bërë analizën konkrete të veprave. Dihet se klasicizmit i takojnë vepra në të cilat detyra sundon mbi ndjenjën. Te «Milosao», më në fund, mbas humbjes së djalit dhe gruas së heroit, zotëron ndjenja e detyrës së përgjithshme për çlirimin kombëtar. Ai qorton veten dhe shkon të bëjë detyrën. Por, meqë është kështu, a mund të themi se «Milosao» s'mund të quhet veper romantike? Një shikim i tillë i problemit, natyrisht, do të ishte i sipërfaqshëm. Kur flasim për nënshtrimin e ndjenjës ndaj detyrës, në veprat e klasicizmit zakonisht kemi parasysh qëndrimin racional, një lloj skematizimi të ndjenjës në emër të idealit të monarkisë absolute. Së këtejmi rrjedhin edhe normat e ngurta në krijimin e personazheve, në shprehjen e ideve abstrakte dhe shpesh mungesa e karaktereve jetësore me dialektikën e brendshme.

De Rada e sheh lumiturinë personale si diçka të shkëputur nga e përgjithshmja dhe kjo është e kuptueshme për atë kohë. Ai shihte këtu një kontradiktë të thellë dhe nuk gjepte harmoni midis të dyjave. Ndeshemi pra në një tipar të romantizmit në përgjithësi. Apasionimi i tepruar pas dashurisë, në një kohë tragjike për atdheun,

dënohet më në fund nga De Rada. Dhe ky është përfundimi llogjik, kur poeti vë idealin patriotik mbi të gjitha. Por vetë rruga që bën Milosao, zikzaket shpirtërore të tij, forca dhe dobësitë dëshmojnë fare shkoqur për natyrën romantike të veprës. *Detyra* në këtë vepër është gjithashtu një ndjenjë që, në një çast të rëndë dëshpërimi, mohon fare ndjenjën e dashurisë. Vepra, ku zotëron ndjenja e patriotizmit, janë të njohura në letërsinë romantike.

Dashuria te poetë si Naim Frashëri, jepet si një ndjenjë pak abstrakte, jo kurdoherë tokësore, veshur me një vello mistike, nën ndikimin edhe të letërsisë orientale, me të cilën ai ishte në kontakt dhe të botëkuptimit panteist që gjen shprehje në poezinë e tij. Po hera-herës, në këtë poezi, si një dritë e ngrohtë, hyn bukuria konkrete e vajzës shqiptare, ndjenjat tokësore të poetit. Ky tipar forcohet më vonë në vepra të poetëve që priren nga realizmi, si Çajupi etj.

Tema e madhe e njeriut, e shpëtimit të tij, të kuptuar shpesh në mënyrë abstrakte dhe iluministe, është e pranishme në veprën e romantikëve shqiptarë, sidomos të Naim Frashërit. Ky problem e shqetësonte poetin, e fuste në ëndërra dhe meditime, e shpinte në qëndrime filozofike mbi jetën dhe vdekjen, mbi dashurinë dhe mëshirën. Dhe këtu gjejmë tipare të përbashkëta me humanizmin e Rilindjes evropiane, apo me konceptimin e së mirës dhe së keqes, në frymën e Hygoit apo edhe të poezisë orientale. Ky lloj humanizmi, në kohën kur lindi, ka anën e vet pozitive, sepse dashuria për njeriun i vihej përballë mohimit mesjetar të personalitetit të njeriut, po ka edhe kufizimet e veta sepse mbetet abstrakt, filantropik dhe nuk bën dot analizën e gjendjes reale të shoqërisë. Kështu, fabloja idilike e Shqipërisë, në «Bagëti e bujqësi» të Naim Frashërit, priset vetëm nga një lypës, të cilin e «shpu përtimi» në këtë shkallë. Jepini, o të pasur, thotë poeti, dhe kështu gjithshka do të ndreqet. Po kështu edhe keqardhja për të vdekurit, për varrin e një të riu ku rri «një zok i helmuar» flasin për nota të trishtuara, për atë «dhimbje universale», pa të cilën nuk mund të kuptohet romantizmi.

Autorët tanë të Rilindjes kombëtare kanë trajtuar temën historike gjerësisht, siç thamë, për të gjetur idealet e veta dhe për t'i folur kohës në të cilën jetonin. Mënyra si e kanë trajtuar këtë temë varej edhe nga ndikimet letrare. «Istori e Skënderbeut» e Naim Frashërit, një poemë epike e shquar në letërsinë tonë, ka nota romantike në idealizimin e heroit, në zbulimin e çdo gjesti të tij, edhe në parqitjen e portretit të jashtëm, po heronjtë e veprës të kujtojnë nocionet e fiksuara etike dhe vërejmë një përzierje parimesh estetike të krijimit. Këtu ndjehet, pa dyshim, ndikimi i klasicizmit dhe i didaskalizmit.

Ndryshe është trajtuar tema historike te De Rada, i cili priret më shumë nga romantizmi evropian me meditime filozofike, me pasqyrimin kompleks të njeriut dhe me shprehjen e pasioneve shoqërore dhe vetiake në vepra si «Serafina Topia» dhe «Pasqyrë e një jete njerëzore».

Romantizmi shqiptar u zhvillua më tepër në llojin lirik. Ky lloj i përshtatej më shumë gjendjes shpirtërore të njeriut në atë kohë: ishte shtrati më i mirë ku do të rridhte lumi i ndjenjave të poetëve, për të shprehur përjetimet e brendshme, idealet, brengat dhe ngazëllimin për të ardhmen. Proza, që kërkonte të tjera kushte, dhe që nuk kishte traditë në letërsinë tonë, pothuajse nuk u zhvillua.

Romantizmi shqiptar, plot densitet emocional dhe hove të brendshme, gjeti si formë më të përshtatshme, poezinë. Përmes vargjeve, përmes ritmeve herë të rrëmbyer e herë të shtruar, poetët romantikë të Rilindjes vijnë e na prekin edhe sot me forcën e ndjenjës së tyre.

Romantizmi shqiptar ka specifikën e tij që buron nga kushtet historiko-shoqërore. Ai nuk është i shkëputur nga romantizmi përparimtar botëror. Për vetë fazën historike në të cilën lindi, ai ishte kryesisht përparimtar dhe nuk pati në letërsinë tonë shfaqje të rëndësishme të romantizmit pasiv, reaksionar. Duke pasqyruar ndjenjat dhe mendimin e kohës, idetë progresive, poetët romantikë mbartnin në vetvete elemente të realizmit dhe ja çelën rrugën këtij për t'u zhvilluar në kushte të reja shoqërore.